

VIII

Tanzimat Döneminde Kütahya'da Ermeni Nüfusu

Yrd. Doç. Dr. Refik ARIKAN

Bilecik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, Bilecik

Osmanlı Devleti, kurduğu nizamla bünyesinde barındırdığı pek çok milleti yüzyıllar boyunca idare etti. Batıların “Pax Ottamana” dedikleri Osmanlı hâkimiyeti özellikle ilk üç asırda tüm tebaa için barış ve adalet devresi oldu. Bu dönemde can, mal ve vicdan hürriyeti Müslümanlar kadar gayr-ı müslimlere de tanındı¹. Tanzimat ve İslahat Fermanları ile bu haklar daha da genişletildi. Ermeniler de bu sistem içerisinde Osmanlı Devleti egemenliğinde yaşadılar. Devlete bağlılıkları ile bir dönem “Millet-i Sadıka” olarak adlandırıldılar.

Ermenilerin Türklerle ilişkilerinin başlangıcı Hazarlara kadar götürülse de münasebetlerin yoğun olarak başladığı dönem Çağrı Bey'in 1015-1021 yıllarında Doğu Anadolu'ya yaptığı seferler sırasında. Malazgirt ile birlikte Doğu Anadolu Türk idaresine girerken, Ermeniler büyük kitleler halinde Fırat boylarına, Orta Anadolu'ya, Kilikya ve Suriye taraflarına hareket ettiler. Bu tarihlerde Anadolu'da siyasi bir güç merkezi olan Kilikya Ermeni Baronluğu ortaya çıktı. Bu oluşum Memluklular tarafından ortadan kaldırıldı. Baronluğun ortadan kalkması ile birlikte burada bulunan Ermeniler, Konya, Eskişehir ve Kütahya taraflarına göç ettiler. Bursa'nın Osmanlı güçlerince fethi sonrası ise bu Ermenilerden çoğu Bursa'ya göç etti. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra Bursa Ermeni Piskoposu Hovakim'i İstanbul'a getirterek Patrik ilan etti ve Samatya'daki Sulu Manastır Ermenilere tahsis edildi².

Kilikya Ermeni Baronluğu'nun yıkılışından sonra Kütahya ve çevresine yerleşen Ermenilerden büyük kısmı Bursa ve civarına göç ederken küçük bir bölümü de Kütahya'da kalmıştır. Ermenilerin Osmanlı zamanında Kütahya'daki nüfusları ile ilgili ilk verilere XVI. yüzyılın başında rastlamaktayız. Ancak, eldeki veriler nüfusu değil hane sayısını gösterdiğinden nüfusla ilgili çeşitli tahminler yapılabilmektedir. Tapu ve Tahrir defterlerinde geçen hane sadece vergi veren kesimi ifade eder. Ancak hanede kaç kişinin yaşadığı, yani vergi vermeyen nüfus sayılmadığından, burada tahmin metodu devreye girmekte ve genel kabul gören anlayışa göre hane sayısı beş ile çarpılmak ve üzerine mücerred toplamı eklenmek suretiyle nüfus sayısına ulaşılmaktadır. Ancak hane rakamının çarpım değeri de tam kabul görmüş değildir. Nitekim F. Brodel, 4.5-5; Barkan: 5; F. Sümer 7; J.C. Russel 3.5; M. A. Cook 4.5; N. Göyünç 5; B. Mc. Gowan, 6 değerlerini hanede yaşayanları belirlemede öne sürmektedirler³.

Ermeni nüfusunun Kütahya'da tarihsel sürecini görebilmek için XVI. yüzyıl kaynaklarından başlayarak konuyu incelemeye başladık. 1520 yılında, Kütahya Sancağı merkez kazasında toplam 28 mahalle bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi de "Ermeniyan" mahallesidir. Ermenileri bu tarihte, bir mahallede yaşamaktadırlar ve toplam hane sayıları 145'tir. Ermeni mahallesi bu hane sayısı ile Kütahya'nın en kalabalık mahallesidir. Bu mahalleye hane sayısı bakımından en yakın Müslüman Mahallesi 74 hane ile Börekçiler mahallesidir. Ermeni mahallesinde bulunan 4 mücerred ile birlikte Ermenilerin ortalama nüfusu 729 kişidir⁴. 1520 yılında, Kütahya kazasında nüfusun yüzdelik dağılımına baktığımızda; Müslümanlar 3.378 kişi ve % 78,32 oranla nüfusun en kalabalık parçasını oluşturmaktaydı. Şehirdeki gayr-ı müslimlerin toplam sayısı 935'ti ve toplam nüfusun % 21,68'ine tekabül etmekteydi. Ermeniler ise toplam nüfus içinde % 16,90'lık paya sahipti.

1530 tarihli Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defterinden çıkardığımız verilerde, 10 yıl içerisinde Kütahya nüfusunda önemli değişiklikler göze çarpmaktadır. Müslüman nüfus bu tarihte % 22'lik bir artışla 4146 kişi olurken, gayr-ı müslim nüfus % 12 azalarak 821 kişiye gerilemiştir. Yine Ermeni nüfusu da % 7 gerilemiş ve 681 kişi olmuştur. Bu değişim nüfus oranlarını da değiştirmiş ve Müslüman oranı Kütahya'da % 83'e ulaşmıştır. Toplam gayr-ı müslim oranındaki % 5'lik azalmaya karşın Ermeni nüfusunun 3 puan gerilemiş olması, Ermeni nüfusun Rum ve Yahudi nüfusa göre daha az eksildiğinin bir göstergesidir. Bu

tarihte Ermeni Mahallesi yine 132 hane ile en kalabalık mahalledir. Bu mahalleyi 65 hane ile Çerçi Müslüman Mahallesi takip etmektedir⁵. Kütahya'da bulunan toplam mahalle sayısı 1520 yılında 28'ken, 1530 yılında ise 33'e yükselmiştir. Gayr-ı müslimler yine her biri bir mahallede meskûndü.

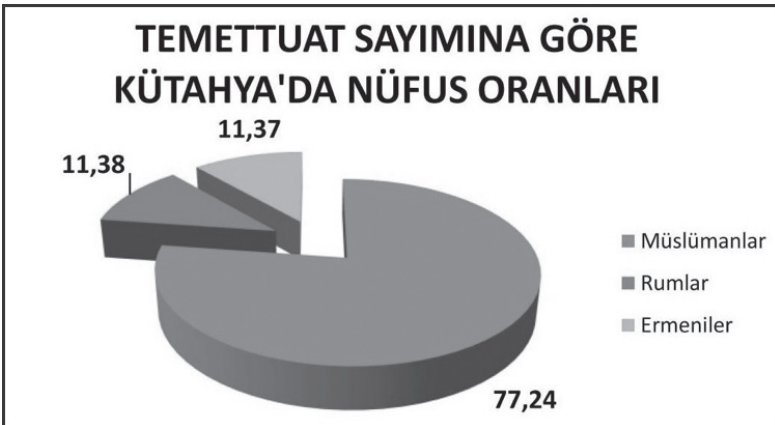
XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kütahya nüfusuna baktığımızda; mahalle sayısının 37 olduğunu, bunlardan 34'ünde Müslümanlar bulunurken, kalan 3'ünde ise biri Ermeni, diğeri Rum ve sonuncusu da Yahudi olmak üzere gayr-ı müslimlerin ikamet ettiği görülür. Kazada Müslümanlara ait 1474 hane ve 272 mücerred bulunurken, gayr-ı müslimler ise 114 hane ve 16 mücerredden ibarettir. Hanelerden yaptığımız nüfus hesabına göre, 7642 Müslüman'a karşılık 586 gayr-ı müslim bulunmaktadır. Ermeniler bu toplamda 352 kişi ile ekseriyeti oluşturmaktadır⁶. Genel nüfusa oranda ise Müslümanlar % 92,88'lik bir çoğunluğa sahipken, gayr-ı müslimlerin oranı % 7,12 ve Ermenilerin oranı ise % 4,27'dir. Bu tarihte 130 hane ile meydan mahallesi Kütahya'nın en kalabalık mahallesi iken Ermeniler 68 hane ile büyüklük sıralamasında ancak beşinci sırada yer alabilmiştir.

Kütahya nüfusunda 50 yılda meydana gelen bu değişim, kazanın nüfus yapısında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu süreçte en önemli sonuç, Müslüman nüfusun oranının, gayr-ı müslimlere göre sürekli artmasıdır. Nitekim kazada 1520 yılında % 21,68 olan gayr-ı müslim nüfusu 1571 yılında % 7,12'ye kadar gerilemiştir. Bu durumun en önemli sebebi, Celali isyanları ile bozulan dengelerdir. Kırsaldan şehir merkezine göçler Müslüman nüfusu attırmıştır. Diğer taraftan bu dönemde gayr-ı müslimlerinde göç etmiş olmaları muhtemeldir. Çünkü kazadaki Yahudi hane sayısı, 1520 yılında 15 hane iken 1571 yılında 6 haneye gerilemiştir. Ermeni hane sayısında da çok önemli düşüş görülür. Nitekim 1520 yılında 145 hane ile en büyük Müslüman mahallesinin iki katından daha büyük olan Ermeni Mahallesi, 1571 yılında 68 haneye düşmüş ve nüfus sıralamasında dört Müslüman mahallesinin gerisinde kalmıştır.

Kütahya'da yaşayan Ermenilerin ve diğer gayr-ı müslimlerin nüfusları ile ilgili çıkarım yapacağımız ilk belgeleri baştaki durumu görme adına değerlendirdikten sonra XIX. yüzyıldaki Ermeni nüfusuna baktığımızda; 1831 nüfus sayımı üzerinde durulması gereken ilk önemli kaynaktır. 1831 sayımında sadece erkek nüfus sayıldığından toplam nüfusa ulaşabilmek için kadın erkek sayısının eşit olduğundan hareketle verilen

rakamları 2 ile çarpmak gerekir. 1831 sayımında Kütahya için en önemli sorun gayr-ı müslim nüfusunun tespit edilmemiş olmasıdır. Bu tarihte ait nüfus verilerini mevcut durumu görmek adına kullandık. Bu tarihte Kütahya merkezinde 33 mahallede, 3629 hanede 7126 erkek nüfus yaşamaktadır⁷. Bu verilerden hareketle, klasik metoda göre hane sayısını 5 ile çarparsak, şehrin nüfusu 18.145 çıkar. Verilen erkek nüfusa bir o kadar kadın nüfusu eklediğimizde ise 14.252 sayısına ulaşılır. Kütahya nüfusu o dönemde bu iki değer arasında olmalıdır. Gayr-ı müslim nüfus bu rakama dâhil midir? Ya da üzerine eklenmesi mi gerekir konusunda net bir bilgi yoktur. Ancak, 1831 sayımından sadece 15 yıl kadar sonra yapılan Temettuat sayımında Kütahya'da bulunan 35 mahalleden dördünde hiç Müslüman bulunmadığı dikkate alınır, 1831 sayımında 33 mahalle ve buralarda bulunan haneler sayıldığına göre gayr-ı müslim nüfusun verilen rakam içinde olması daha yakın görünmektedir. Aynı dönemde Kütahya Sancağı'nın toplam nüfusu da 140.907 erkekten müteşekkildi⁸.

Temettuat sayımı ile oluşan defterler, XIX. yüzyılda Kütahya'daki gayr-ı Müslim nüfusu ile ilgili ilk verileri barındırır. Bu defterlerde hane sayısı belirtildiğinden nüfus çıkarımları da hane üzerinden yapıldı. 1844-1845 temettuat sayımına göre; Kütahya şehrinde toplam 35 mahalle vardır. Bu mahallelerden bazılarında yalnız tek millet ya da cemaat mukimken, bazılarında ise farklı din ya da mezheplere mensup kişiler birlikte oturmuşlardır. Bu sayıma göre Kütahya'da Müslümanlar, Rumlar ve Ermeniler yaşamaktadır. Ermeniler de kendi aralarında "Ermeni Reaya" ve "Katolik Reaya" olarak iki cemaate bölünmüşlerdir.

Müslümanlar ile Ermeniler aynı mahalleyi paylaşıırken, Lâlâ Hüseyin Paşa ve Çerçi mahallesinde de Müslümanlar ile Rumlar aynı mahallede oturmaktaydı.. Lâlâ, Büyük Orta, Küçük Orta ve Şhreküstü mahallelerinde ise sadece Ermeniler ikamet etmekteydi. Kütahya 'da toplam 2.970 Müslüman hanesi ve 885 gayr-ı müslim hanesi vardı. Ermenilerin toplam hane sayısı ise 460'dı. Hane sayısı üzerinden yapılan nüfus çıkarımına göre; Kütahya'nın bu dönemdeki toplam nüfusu 24.522'ydi. Bu sayının 18.942'si Müslüman ve 5.580'i gayr-ı müslim'di. Gayr-ı müslim nüfusun 2.789'u Ermeni ve kalan 2.791'i ise Rum'du⁹. Temettuat sayımına göre Kütahya'daki nüfus oranı şu şekildeydi; Müslümanlar % 77,24, Ermeniler % 11,37 ve Rumlar % 11,38.

Temettuat sayımı Ermenilerin oturduğu mahalleleri göstermesi adına da önemlidir. Çünkü önceki kaynaklar gayr-ı müslimlerin mahallelerini Rumiyan ya da Ermeniyan olarak belirtmiştir. Ermenilerin Kütahya'da yaşadığı mahallelerden Lala Mahallesi, 117 hane ve 645 nüfus ile en büyük Ermeni mahallesiydi. Bu toplam içinde 104 hanede 576 Gregoryen ve 13 hanede 69 Katolik Ermeni yer almaktaydı. Şhreküstü mahallesi ise 102 hane ve 635 nüfusla ikinci sıradaydı. Ermeni nüfusun en az olduğu mahalle Bölücek mahallesiydi. Burada Ermeniler 11 hane ve 56 nüfusa sahipti.

Tablo 1: Temettuat Sayımına Göre Kütahya Ermeni Mahalleleri

S.N.	Mahalle Adı	Hane Sayısı	Yekûn Nüfus	Toplam Nüfus
1	Balıklı Mahallesi Ermeni Reaya	27	62	170
	Balıklı Mahallesi Katolik Reaya	18	37	109
2	Şhreküstü Mahallesi Katolik Reaya	49	129	325
	Şhreküstü Mahallesi Ermeni Reaya	53	98	310
3	Hacı İbrahim Mahallesi Ermeni Reaya	22	68	156
	Hacı İbrahim Mahallesi Katolik Reaya	12	25	73
4	Bölücek Mahallesi Ermeni Reaya	11	12	56
5	Büyük Orta Mahallesi Ermeni Reaya	80	156	476
6	Küçük Orta Mahallesi Ermeni Reaya	29	76	192
7	Küçük Orta Mahallesi Ermeni Katolik Reaya	42	109	277
8	Lala Mahallesi Ermeni Reaya	104	160	576
	Lala Mahallesi Katolik Reaya	13	17	69
TOPLAM		460	949	2789

Kaynak: (BOA., ML.TMT.,8735...8776 Numaralı Hüdavendigâr Vilayeti Kütahya Sancağı Temettuat Defterleri).

Dönemin genel nüfusuna da göz atacak olursak; 1844-1856 yılları arasında tespit edilen Türk nüfusu 2.100.000'i Avrupa'da ve 10.700.000'i Asya'da olmak üzere 12.800.000 kişidir. Aynı tarihte Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere baktığımızda; 400.000'i Avrupa'da ve 2.000.000'ü Asya topraklarında olmak üzere toplam 2.400.000'dir¹⁰. Bu yıllarda Türk ve Ermeni nüfuslarının oranı ise % 84'e %16'dır.

Temettuat sayımından 1870'li yıllarda Salnamelerin çıkışına kadar nüfusla ilgili Kütahya Sancağı'na ait sayım bilgileri mevcut değildir. Bu arada kalan tarihlerde, Kütahya'nın nüfusuna dair bilgilere, seyyahlarda ve başka vesilelerle Kütahya'da bulunmuş yabancıların hatıratlarında ve eserlerinde de rastlamaktayız. Ancak bu kaynaklarda verilen nüfus bilgileri tamamen tahminlere ya da duyumlara dayanmaktadır. Nitekim Kütahya'nın nüfusu bu kaynaklarda 45.000 ile 75.000 arasında değerlerle ifade edilmiştir. İlk kaynağımız Kütahya'da toplam 8 bin hane olduğunu ve bunlardan 420'sinin Ermenilere ait olduğunu ifade eder. Buna göre Ermenilerden çoğunluğu Katolik iken, bir kısmı ise Protestan (Ayrılıkçı)dı¹¹. Bu kaynağın verileri toplam nüfus açısından değerlendirildiğinde 1831 sayım sonuçları ile yakındır.

Bir başka kaynak, 1833 yılına ait olup, Kütahya'da 45.000 Türk, 1.750 Rum ve 3.500'ü Gregoryen ve 2.500'ü Katolik 6000 Ermeni olduğunu ifade eder¹². Ancak bu kaynaktan sadece iki yıl önceki 1831 sayımına göre Kütahya nüfusunun 15.000 civarında olması bunların güvenilirliğini tartışmalı hale getirmektedir.

1851 yılına ait İngiliz Kilise kayıtlarına göre ise Kütahya'da 70 bin Türk, 1.500 Rum, 2.000 Ermeni bulunmaktaydı¹³. Burada İlginç olan Rum ve Ermeni sayısı makul rakamlar içerirken, Müslümanların sayısının oldukça yüksek olmasıdır.

Kütahya'da bir müddet zorunlu ikamete tabi tutulan, Macar Mültecilerinden Imrefi, hatıralarında; Kütahya'nın o dönemde birçok han ve hamama sahip olduğunu, şehirde 5000'i Ermeni, 100'i Rum ve geri kalanı da Müslüman olmak üzere 50 bin kişinin yaşadığını belirtmektedir¹⁴. Başka bir mülteci olan Hutter de anılarında; Kütahya şehrinin nüfusunun 50 bin civarında olduğunu ve nüfusun çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu ifade eder¹⁵. Buradaki nüfus tahminleri genelde tüm hanelerin dolu olduğundan yola çıkılarak yapılmaktadır.

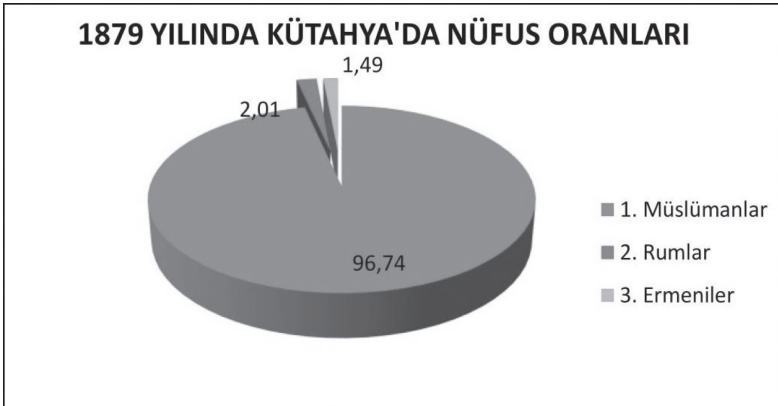
İstanbul'da Hansa Birliği ve İspanya elçiliklerinde sekreter olarak görev yapan ve daha sonra kurulan ticaret mahkemelerinde hâkim olarak çalışan Andreas David Mordmann, 1852 yılında Kütahya'ya gelmiş ve buradaki izlenimlerini anlatmıştır. Şehrin nüfusunu, tüm evlerde oturan olduğu kabul edildiği takdirde 50 bin civarında ifade eder. Mordmann, bu sayının 10 bininin Grogeryan Ermeni, 120 tanesinin Katolik Ermeni ve 400 ya da 500 tanesinin Rum olduğunu söyler. Gayr-ı müslimler dışında kalan 39 bin civarında da Müslüman nüfusun şehirde ikamet ettiğini anlatır¹⁶. 1858 tarihli Penny Cyclopaedia adlı eserde de Kütahya'nın nüfusunun 50-60 bin civarında olduğu ve bu sayının 10 bininin Ermeni ve Ermenilerin yarısı kadar da Rum bulunduğu ifade edilmektedir¹⁷.

1865 tarihli bir başka kaynakta da Kütahya'nın toplam nüfusu 45 bin kişidir. Bu sayının bin kadarı Rumlardan ve iki bin kadarı da Ermenilerden oluşmaktadır. Bu dönemde Kütahya'da Yahudi nüfus görülmemektedir. Kütahya şehri, Hüdavendigâr Eyaleti içerisinde Karahisar Sancağı'ndan sonra en az nüfusa sahip şehirdir¹⁸. Bu kaynağın verdiği bilgiler bu eserden 5 yıl sonra yayınlanan Salnamelerle uygunluk göstermektedir.

Tanzimat döneminin başında yapılan temettuat sayımından sonra, şehrin ve sancağın nüfusu ile ilgili bilgi edinebileceğimiz kaynaklar dönemin sonuna doğru yayımlanan Salnamelerdir. Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri 1870 yılından başlayarak 1. Dünya Savaşına kadar önemli bilgileri sunmuşlardır. Kütahya Sancağı'na ait bilgiler de bu salnamelerde bulunmaktadır. Salnamelerin ilk örneklerindeki nüfus verilerinde gayr-ı müslimler bütün olarak verilmiştir. 1870-1879 yıllarını kapsayan bu dönemde Ermeni nüfusunu tespit etmek mümkün olmamaktadır. Ancak 1879 yılı Salnamesine göre önceki döneme ait bir takım çıkarımlar aşağıda yapılmıştır. Öncelikli olarak H.1296 (1879) yılı verilerinden başlarsak; bu dönemde Kütahya Sancağı'na yaşayan Müslüman erkek sayısı 113.989 iken, Rum erkek sayısı 2377 ve Ermeni erkek sayısı 1762'dir. Sancak genelinde toplam nüfus içinde Müslümanlar % 96,74'lük bir çoğunluğa sahiptirler. Rumların oranı % 2,01 ve Ermenilerin oranı ise % 1,49'dur. Bu tarihte, gayr-ı müslim nüfusun ağırlıklı kısmı merkez kazada ikamet etmektedir. Kütahya'da mukim Ermeniler 1457 erkekten ibaretken, Rumlar ise 1811 erkek nüfusa sahiptirler. Uşak Kazası'nda 566 Rum ve 210 Ermeni erkek nüfus olduğu görülür. Tavşanlı Kazası'nda da 95 Ermeni erkek kaydedilmiştir.

Bunların dışında Kütahya'nın nahiye ve kazalarında Ermeni nüfus kaydı yoktur¹⁹. Ancak bu durum diğer bölgelerde gayr-ı müslim nüfusu olmadığını göstermez. Nitekim aşağıda da değinildiği gibi başka kazalarda da gayr-ı müslim nüfus bulunmaktadır.

Salnamelerin ilk kayıtlarında yukarıda belirtildiği gibi yalnız gayr-ı müslim erkek nüfus yer alır. Diğer taraftan Salnamelerin verdiği nüfus bilgilerinin üç yıllık dönemlerde yenildiğini ve takip eden 3 yılda aynı bilgileri verdikleri dikkate alınmalıdır. Buna göre 1870, 1871 ve 1872 yıllarında aynı nüfus verileri vardır. Sancağın toplam nüfusu 127.755 olup bunun 124.531'ini Müslüman erkekler ve 3224'ünü gayr-ı müslim erkekler oluşturmaktaydı²⁰. Bu tarihteki Müslüman gayr-ı müslim oranı, % 97,41'e % 2,59'dur. Burada, 1879 yılındaki karşılaştırmaya göre Müslüman nüfus % 1 daha fazladır. İlk üç salnamenin verilerinde Kütahya Sancağı içerisinde yalnız Kütahya merkez kazasında gayr-ı müslimler vardır. 1879 yılındaki oran uygulandığında Kütahya'da 1277 civarında Ermeni erkek nüfus olduğu söylenebilir.

1872 yılında Vilayet geneline baktığımızda; Hüdavendigâr Vilayeti'nin nüfusu 514.930 erkekten oluşmaktadır. Bunun 419.245'i Müslüman ve 95.885'i gayr-ı müslim'dir. Vilayette, % 81,41 Müslüman'a karşılık, % 18,59 gayr-ı müslim bulunmaktadır. Bu oranı etkileyen en önemli faktör Bursa ve Balıkesir Sancakları'ndaki toplam 90.000'in üzerindeki gayr-ı müslim nüfustur. Kütahya Sancağı genel nüfus ve gayr-müslim nüfus açısından Balıkesir ve Bursa Sancaklarının ardından gelmektedir²¹.

H.1290 (1873) yılı Salnamesinde, nüfus verileri yenilenmiş ve sancağın toplam nüfusu 140.359 olmuştur. Bu toplam içerisinde, Müslümanlar 135.222 erkek nüfusa sahipken, gayr-ı müslimlerin nüfusu ise 4.137 olarak tespit edilmiştir. Gayr-ı müslim nüfusunda bir önceki döneme göre artış görülmesinin sebebi, Uşak Kazası'nda 743 ve Eskişehir Kazası'nda 71 gayr-ı müslim erkeğin kaydedilmesinden ileri gelmekteydi. Kütahya Kazası'nda bulunan gayr-ı müslim nüfus ise önceki dönemle aynıydı ve 3.224 erkekten oluşmaktaydı²². 1875 ve 1876 yıllarına ait salnamelerde ise, gayr-ı müslimler Kütahya, Tavşanlı ve Uşak'ta yaşamaktaydı. Sayıları, Kütahya'da 3.268, Tavşanlı'da 98 ve Uşak'ta 537 olmak üzere toplam 3.903'tü²³. Bir önceki Salnamede Eskişehir Kazası'nda var olan gayr-ı müslimler kaydedilmemişken, Tavşanlı'da yaşayan gayr-ı müslimler defterde ilk kez yer almıştır. Uşak'ta bulunan gayr-ı müslim nüfusunda ise 200 kişi civarında bir gerileme olduğu görülür.

Osmanlı Devleti'nde 1831 yılından sonraki nüfus sayımı 1881-1882/1893 yılları arasında yapılmıştır. Bu sayım ilkinde göre daha düzenli bilgiler içermektedir. O tarihe kadar yapılan ve gelire sahip hane ya da kişileri tespit etmeye çalışan örneklerinden farklı olarak kadın erkek tüm vatandaşların tespit edilmeye çalışıldığı bir sayımdır. Gayr-ı müslimler ve Osmanlı topraklarında yaşayan yabancılar dahi sayılarak oldukça detaylı bilgiler elde edilmiştir. Her ne kadar bu sayımın yapıldığı dönem tarih itibari ile başlığımız dışında kalsa da Tanzimat döneminde bu denli ayrıntılı bir nüfus çalışması olmadığından ve sayımın başladığı tarih itibari ile Tanzimat döneminin bitişinden yalnızca 5-6 yıl sonrasında vuku bulmasından dolayı bu sayımın sonuçlarını Kütahya Sancağı ve bağlı olduğu Hüdavendigâr Vilayeti açısından değerlendirmeyi uygun bulduk.

1881-1882/1893 nüfus sayımına göre, Hüdavendigâr Vilayeti'nin toplam nüfusu 664.116 kadın ve 671.768 erkek olmak üzere 1.335.884'dür. Vilayette 1.132.763 Müslüman'a karşın 203.121 gayr-ı müslim ikamet etmekteydi. Gayr-ı müslimlerin toplam rakamı içinde Ermenilerin sayısı ise 28.546'sı kadın ve 29.272'si erkek, toplam 57.818'di²⁴. Bu rakama sayım cedvellerinde yer alan Katolik ve Protestan nüfusun büyük kısmını eklemek gerekir. Çünkü bu kişiler milliyetlerine göre değil mezheplerine göre yazılmışlardır. Yukarıda temettü sayımına ilişkin verilerde de görülebileceği gibi Kütahya'da birkaç mahallede Katolik Ermeniler yaşamaktadır. Yaklaşık 4.000 kişilik bu gurubu da Ermeni sayısına eklersek Ermenilerin sayısı 61.000 civarında olur. Buradan

hareketle vilayetteki nüfus oranı ise şöyle oluşur: Müslümanlar nüfusun % 84,79'unu ve gayr-ı müslimler ise % 15,21'ini temsil eder. Diğer taraftan Ermenilerin genel nüfusa oranı ise % 4,56'dır.

Tablo 2: 1881-1882/1893 Osmanlı Genel sayımına Göre Kütahya Sancağı'nın Nüfusu

SAYIM BÖLGESİ	MÜSLÜMANLAR		RUMLAR		ERMENİLER		DİĞER (Katolik, Yahudi, Protestan, Yabancı Uyruklu)		TOPLAM
	K	E	K	E	K	E	K	E	
Kütahya	58.853	56.532	2.245	2.157	1.443	1.365	446	349	123.390
Uşak	37.070	34.535	725	707	340	320	-	-	73.697
Gediz	16.932	15.966	-	-	-	-	-	-	32.898
Simav	16.606	15.930	15	60	2	7	2	2	32.624
Eskişehir	27.470	28.608	308	512	568	604	98	227	58.395
TOPLAM	156.931	151.571	3.293	3.436	2.353	2.296	546	578	321.004

Kaynak: Karpaz (2003:172)

Kütahya Sancağı'nın 1881-1882/1893 sayımına göre nüfusu 321.004'dü. Kütahya, vilayetin Karasi Sancağı'ndan sonra en fazla nüfusa sahip sancağıydı. Bu nüfusun 163.123'ü kadın ve 157.881'i erkekti. Kütahya Sancağı'nda, Müslümanların yanında Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Bulgarlar, Katolikler ve diğer yabancı uyruklular da ikamet etmekteydi. Sancak'ta nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar, toplam 308.502 kişiydi. Ermenilerin sancaktaki toplam sayıları 2.353 kadın ve 2.296 kadın olmak üzere 4.649'du. Bu rakama Katoliklerin 950 kişilik mevcutlarını da eklersek Ermenilerin sayısı 5.599'a ulaşır. Ermeniler Kütahya Sancağı'nda, Kütahya merkez kazası ile Uşak, Simav ve Eskişehir kazalarında yaşamaktaydı. Gediz kazasında hiç Ermeni kaydı yokken, Simav'da da yalnız 9 Ermeni bulunması bu bölgede ciddi bir Ermeni varlığı olmadığını gösterir. Ermenilerin en yoğun olduğu yer merkez kazadır. Kütahya'da 2.808 Ermeni yaşamaktaydı. Katolikleri de bu rakama eklediğimizde merkez kazadaki

Ermeni sayısı 3.581 olarak tespit edilir. Sancağa bağlı diğer kazalardan Eskişehir'de 1.172 ve Uşak'ta da toplam 660 Ermeni mukimdi²⁵.

Kütahya Sancağı'nda Ermenilerin Müslüman nüfusa göre oranına baktığımızda, Sancak genelinde Müslümanların oranı % 96 iken, Ermenilerin oranı, % 1,74'dü. Bu oran Kütahya merkez kazada % 93,5'e % 2,90; Uşak'ta, % 97'ye % 0.90; Eskişehir'de ise % 90,89'a % 2,31'di. Gediz ve Simav kazalarında bu oran tama yakındır. Bu sonuçlar bize Kütahya Sancağı'nda, 1881-1882/1893 sayımı döneminde ciddi miktarda Ermeni yaşamadığını göstermektedir.

Kütahya Sancağı'nda durum bu şekilde iken diğer sancaklara da bakmak karşılaştırma açısından faydalı olacaktır. Hüdavendigâr Vilayeti'nin merkez sancağı Bursa'da, 1881-1882/1893 sayımına göre Müslüman oranı % 72,97'dir. Ermeni oranı ise, % 8,40'dır. Ertuğrul Sancağı, Ermeni yoğunluğu bakımından vilayette ilk sıradadır. Ancak buradaki Ermeni nüfusu da % 9,57 oranındadır. Ertuğrul Sancağı'nın Müslüman oranı % 83'tür. Karasi Sancağı'nda, % 76 Müslüman varken, Ermenilerin toplam nüfusa oranı % 1,85'tir. Karasi Sancağı'nda gayr-ı müslimlerin çoğunluğunu Rumlar oluşturmaktadır. Karahisar Sancağı'nda ise % 97,41 Müslüman çoğunluğa karşı % 2,58 Ermeni nüfus görülür.

Tablo 3: 1881-1882/1893 Osmanlı Genel sayımına Göre Hüdavendigâr Vilayetinin Nüfusu

SAYIM BÖLGESİ	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		DİĞER (Katolik, Yahudi, Protestan, Yabancı Uyrıklı)		TOPLAM
	K	E	K	E	K	E	K	E	
Kütahya	156.931	151.571	3.293	3.436	2.353	2.296	546	578	321.004
Bursa	102.231	106.322	23.403	24.570	11.823	12.193	2.520	2.720	285.782
Ertuğrul	76.779	75.436	5.587	5.239	8.440	8.596	611	616	181.664
Karahisar	102.318	103.221	28	75	2.674	2.776	-	1	211.093
Karasi	126.475	131.479	32.913	34.473	3.256	3.051	1.935	2.759	336.341
TOPLAM	564.734	568.029	65.224	67.793	28.546	29.272	5.612	6.674	1.335.884

Kaynak: (Karpas, s:172)

Ermenilerin nüfusuna dair pek çok kaynaktan bir tanesi de patrikhane kayıtlarıdır. Ancak kaynağı tam belli olmayan ve kiliselerde görevlilerin tuttuğu vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayandırılan istatistik bilgileri güvenilir olmamakla birlikte, zaten bunlar bir takım özel istatistiklere dayanılarak yayınlandı. Patrikhane kayıtlarına göre 1882 yılında Osmanlı topraklarında toplam 2.425.000 Ermeni yaşarken, Kütahya'nın bağlı olduğu Hüdavendigar Vilayeti'ndeki toplam Ermeni sayısı da 60.000'di²⁶. Patrikhane nüfus verileri, Müslümanların sayılarını az gösterirken, Ermeni nüfusunu da abartmaktaydı. Bu durumun temel sebebi Berlin Konferansı ile başlayan süreçte, Ermenilerin ıslahat isteklerine temel oluşturacak nüfus verileri elde etmeye yönelikti.

XIX. yüzyılın sonunda Kütahya Sancak nüfusu ile ilgili en geniş kapsamlı bilgileri Cuinet verir. Cuinet'in verilerinde, toplam nüfus sayıları, Salnameler ve 1881-1882/1893 nüfus sayımı sonuçları ile paralellik gösterirken, içerdiği gayr-ı müslim sayıları ile Osmanlı kaynaklarından ayrılır.

Tablo 4: Cuinet'e Kütahya Sancağı'nın Nüfusu.

Kazalar	Müslüman	Rum	Ermeni		Yahudi	Toplam
			Gregoryen	Katolik		
Kütahya	112.976	4.050	2.553	754	-	120.333
Eskişehir	48.200	12.700	6.074	-	100	67.074
Uşak	72.466	2.384	1.419	-	-	76.269
Gediz	40.761	-	-	-	-	40.764
Simav	37.877	-	-	-	-	37.877
TOPLAM	302.283	29.134	10.046	754	100	342.317

Kaynak: Cuinet IV(1894: 193)

Cuinet'e göre, Kütahya Sancağı'nın toplam nüfusu 342.317'dir. Bunun 302.283'ünü Müslümanlar, 29.134'ünü Rumlar, 10.800'ünü Ermeniler ve 100'ünü de Yahudiler oluşturmaktaydı. Kütahya genelinde nüfus oranları ise şu şekildeydi; Müslümanlar % 88,30, Rumlar % 8,51 ve Ermeniler % 2,93. Kütahya Sancağı'nda Müslümanlarla birlikte Rumlar, Gregoryen ve Katolik Ermeniler ile az sayıda Yahudi ikamet etmekteydi. Gediz ve Simav Kazalarında gayr-ı müslim nüfus bulunmamaktaydı. Gayr-ı müslimlerin en fazla bulunduğu kaza Eskişehir'di.

Burada 12.700 Rum ve 6.074 Ermeni ikamet etmekteydi. Yine sancakta Yahudi nüfusun bulunduğu tek yerleşim birimi Eskişehir Kazası'ydı. Eskişehir Kazası'nın nüfusunun % 71,86'sı Müslümanlar tarafından oluşturulurken, % 38,14'ü gayr-ı müslim'di. Kazadaki Ermeni oranı ise % 9,05'ti. Kütahya merkez kazada ise çoğunluğu Gregoryen olmak üzere 3.307 Ermeni ve 4.050 Rum vardı. Uşak Kazası da 2.384 Rum ve 1.419 Ermeni nüfusu barındırmaktaydı²⁷.

Ermenilerin Kütahya'daki nüfusuna dair bilgi sahibi olduğumuz XVI. yüzyıl başında toplam nüfusa oranları % 16,90 iken, iç göçler ve başka nedenlerle bu oran sürekli azalmış, nitekim daha XVI. yüzyıl sonunda % 4,27'ye gerilemiştir. Kısa süre içinde nüfus oranında meydana gelen bu ciddi düşüşün tamamen reel bir gelişme olduğunu söylemek zordur. Yapılan sayımların, nüfus sayımı amacı taşımaması, yalnızca gelir sahibi olan "Avarız Hanesi"nin sayılmış olması ve sayıma dâhil edilmeyen hanelerin var olmasına rağmen sayılarının bilinmemesi bu nüfus değişimini etkileyen faktörlerdir.

XIX. yüzyılda Temettuat sayımı ile oluşan tabloya baktığımızda ise XVI. yüzyıldan farklı bir sonuçla karşılaşırız. Çünkü Temettuat Defterlerinden elde ettiğimiz verilere göre, Kütahya şehrindeki Ermeni nüfus oranı % 11,37'dir. Ancak bu oran Sancak genelinde düşmektedir. Çünkü yukarı kısımda da ifade edildiği gibi Kütahya'nın kazalarından Gediz ve Simav taraflarında Ermeni nüfus yok denecek kadar azdır.

Salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre Tanzimat'ın sonuna doğru Ermenilerin nüfusu oran olarak Müslümanlar karşısında gerilemiş ve % 1,49 olarak tespit edilmiştir. Ancak 1881-1882/1893 nüfus sayımı sonuçları ise Ermenilerin toplam nüfus içindeki oranını Sancak genelinde % 4,56 olarak tespit etmemizi sağlayan veriler sunar.

Sonuç olarak Kütahya'da Ermenilerin varlığı, Kilikya Ermeni Baronluğu'nun yıkılışından sonra Kütahya ve çevresine Ermenilerin yerleşmesine kadar gider. O tarihten Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sayıları zaman içinde değişmekle birlikte Ermeniler diğer gayr-ı Müslim unsurlarla beraber Kütahya Sancağı'nda yaşamışlardır. Bu süreçte, ticaret ve tarımla uğraşan, çini imal eden, Tanzimatla birlikte kurulan meclislerde temsil edilen Ermeniler, Müslümanlardan farklı olarak cizye vergisi ödemişler ve Kütahya'da barış içerisinde hayatlarını sürdürmüşlerdir.